

37. Дубов Д. Підходи до формування те-
зауруса у сфері кібербезпеки // Політич-
ний менеджмент. – 2010. – № 5. – С. 19–30.

38. Сопілко І. Особливості тлумачення
окремих термінів інформаційного права /
І. Сопілко // Юридична Україна. – 2013. –
№ 12. – С. 27–31.

39. [Електронний ресурс]. – Режим до-
ступу : www.aip.ua/2013/11/16/502385.

40. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
www.cyberguerilla.org/blog/?p=16409.

41. Про Службу зовнішньої розвідки :
Закон України // Відомості Верховної
Ради України. – 2006. – № 8. – Ст. 94.

42. Арістова І. В. Державна інформа-
ційна політика: організаційно-правові
аспекти : [монографія] / За заг. ред.
О. М. Бандурки. – Х. : УВС, 2000. – 368 с.

43. Арістова І. В. Державна інформа-
ційна політика та її реалізація в діяль-

ності органів внутрішніх справ України:
організаційно-правові засади : автореф.
дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07
«Адміністративне право і процес фінансо-
ве право інформаційне право» / І. В. Арі-
стова. – Х., 2002. – 39 с.

44. Фурашев В. М. Питання законодав-
чого визначення понятійно-категорійного
апарату у сфері інформаційної безпеки /
В. М. Фурашев // Інформація і право. –
2012. – № 1(4). – С. 46–55.

45. Брижко В. М. Домінанта праворо-
зуміння та основ понятійно-категоріаль-
ного апарату інформаційного права /
В. М. Брижко // Інформація і право. –
2010. – № 3 (3). – С. 5–17.

46. Судоргин О. А. Информационная поли-
тика в информационном обществе: тавтоло-
гия или смысловой детерминант / О. А. Су-
доргин // Власть. – 2008. – № 9. – С. 20–25.

УДК 243.9:351

А. Коровайко,

аспірант кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ

Діяльність у галузі закордонних
справ як об'єкт державного управлін-
ня здійснює вплив на всі сфери су-
спільних відносин і вимагає системної
законотвірчої та виконавчої роботи в
міжгалузевому форматі, потребує як
ефективного правового регулювання,
так й ефективної системи державно-
го управління для розподілу повно-
важень, компетенції та функцій ор-
ганів виконавчої влади на всіх рівнях,
формування основних форм і методів
діяльності центральних органів ви-
конавчої влади для результативного
впливу на суспільні відносини в галузі
закордонних справ. У досягненні цієї
мети, а також забезпеченні відповід-

ного здійснення зовнішньої політики
держави вагому роль відіграє Кабінет
Міністрів України.

Особливості організації й діяльності
Кабінету Міністрів України досліджу-
валися багатьма видатними вченими,
серед яких Г. Атаманчук, В. Афанасьєв,
Ю. Барабаш, Д. Величко, В. Гладенко,
В. Гошовський, А. Гулієв, Д. Задихай-
ло, В. Іващенко та інші. Більшість їх
робіт охоплюють загальні аспекти пра-
вового статусу й функціонування ви-
щого органу влади. Метою цієї статті
є всебічне вивчення й аналіз ролі і
значення Кабінету Міністрів України
в забезпеченні зовнішньої політики,
дослідження організаційних і правових

засад управлінської діяльності Кабінету Міністрів у галузі закордонних справ, особливостей його взаємодії з іншими органами державної влади.

У сучасних умовах Кабінет Міністрів України, згідно із загальноприйнятою класифікацією суб'єктів державного управління, зокрема в галузі закордонних справ, є центральним органом, який формує зовнішні відносини держави та є органом загальнополітичного керівництва.

Згідно із класифікацією суб'єктів державного управління в галузі закордонних справ розподіл їх здійснюється на такі види: 1) органи вищого політичного керівництва; 2) спеціалізовані органи управління на території країни й за її межами; 3) інші органи управління (центральні органи виконавчої влади) [21]. Діяльність Кабінету Міністрів, безумовно, здійснюється також як органу вищого керівництва в галузі закордонних справ.

Одним із ключових питань діяльності Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) як суб'єкта державного управління в галузі закордонних справ є співвідношення його роботи як органу зовнішніх зносин та органу управління закордонними справами. Як доречно зазначає С. Федчишин, у даному випадку спрацьовує правило, де всі органи управління закордонними справами є органами зовнішніх зносин, проте не всі органи зовнішніх зносин є органами державного управління, оскільки вони співвідносяться як філософські категорії «окреме» і «загальне» [21]. Проте Кабінет міністрів України, здійснюючи управління закордонними справами, є органом зовнішніх зносин і виступає органом державного управління в цій сфері.

Визначальні засади діяльності КМУ як суб'єкта управління в галузі закордонних справ (окрім положень, закріплених у Конституції України (ст. 113, ст. 116) [10]) виокремлені у ст. 12 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [14] від 1 липня 2010 р., що формується шляхом за-

безпечення здійснення внутрішньої й зовнішньої політики держави, спрямованої на реалізацію засад такої політики, забезпечення розроблення з метою реалізації цих засад у відповідній сфері проектів законів, проведення експертизи таких проектів на відповідність засадам, здійснення координації роботи міністерств (інших центральних органів виконавчої влади) та спрямування її на забезпечення реалізації засад внутрішньої й зовнішньої політики у відповідних сферах суспільного й державного життя, здійснення кадрової політики в межах, визначених Конституцією та законами України, реалізацію права законодавчої ініціативи та видання в межах своєї компетенції постанов і розпоряджень [14, с. 527].

Враховуючи той факт, що система суб'єктів управління в галузі закордонних справ має свої відмінності, організації та діяльності КМУ як елементу такої системи притаманні такі ознаки: а) КМУ як суб'єкт державного управління в галузі закордонних справ наділений певними функціями і повноваженнями; б) між урядом та іншими органами влади в системі управління в галузі закордонних справ устанавлюються певні структурно-функціональні зв'язки субординації; в) система цих органів є внутрішньо організованою; г) основою функціонування й діяльності КМУ є норми права; г) КМУ під час здійснення управлінського впливу на керовані об'єкти застосовує форми й методи державного управління [1, с. 68].

Із цього стає зрозумілим, що правовий статус вищого органу виконавчої влади зумовлює формування відносин характеру владності й підпорядкування з іншими органами виконавчої влади. Як відомо, МЗС України є однією із ключових ланок системи органів управління, тому між КМУ і цим міністерством виникають відносини підпорядкування.

У галузі закордонних справ відбувається постійна взаємодія КМУ із Президентом України та Верховною Радою України. А відповідно, просте-

жуються й певні суперечності в такій взаємодії.

На сьогодні повноваження КМУ у відносинах із Президентом України в галузі закордонних справ визначаються можливостями здійснювати підготовку актів Президента України, забезпечення реалізації доручень Президента та щорічного послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє й зовнішнє становище України [16, с. 58].

Керівництво зовнішньою політикою держави значною мірою здійснює глава держави, відповідно, виникає подвійна підпорядкованість Міністра закордонних справ як Прем'єр-міністру, так і главі держави. А порядок призначення міністра МЗС України демонструє його залежність від глави держави.

Повноваження Кабміну у відносинах із Верховною Радою України визначені здійсненням урядом права законодавчої ініціативи, повноваженнями уряду під час розгляду питань Верховною Радою України та повноваженнями з розробки й забезпечення виконання загальнодержавних програм [16, с. 58]. КМУ систематично вносяться пропозиції законопроектів до розгляду Верховною Радою України, зокрема в галузі закордонних справ, а для роз'яснення суті законопроектів представники КМУ беруть участь у пленарних засіданнях парламенту. Проте негативним у питаннях взаємодії цих органів є ліквідація Консультативної ради з питань співробітництва КМУ та Верховної Ради України, що слугувала для налагодження співпраці.

Методологічною основою діяльності Кабміну в галузі закордонних справ є правотворча, організаційно-розпорядча, просвітницька і представницька діяльність. Правотворча діяльність у галузі державного управління закордонними справами реалізується через постанови й розпорядження КМУ. Сьогодні нормативні акти КМУ в галузі закордонних справ розподілені на постанови КМУ, якими КМУ затверджує положення діяльності, статут, порядок,

регламент діяльності та правила, а також затвердження, прийняття міжнародного договору або приєднання до нього. Наприклад, постановою КМУ від 18.01.2003 р. «Про надання повноважень на проставлення апостиля, передбаченого Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів» передбачене надання окремих повноважень МЗС України [19].

Законодавчі ініціативи в галузі закордонних справ можуть виходити від міністра закордонних справ, самого МЗС України, Президента України, дипломатичних представництв та обласних державних адміністрацій на місцях. Наприклад, із метою посилення правових засад для функціонування Ради експортерів при Міністерстві закордонних справ України МЗС України було розроблено проект Постанови КМУ «Про внесення зміни до переліку центральних органів виконавчої влади, при яких утворюються як консультативно-дорадчі органи ради вітчизняних та іноземних інвесторів», яка була прийнята на засіданні Уряду 23 жовтня 2013 р [20].

В якості прикладу ефективного засобу здійснення правотворчої діяльності КМУ слід вважати щорічне планування своїх законодавчих ініціатив. Доцільним прикладом можна вважати прийняття постанови КМУ «Про затвердження орієнтовного плану законопроектних робіт на 2013 рік» [15], заплановані з ініціативи МЗС зміни до Закону України «Про дипломатичну службу» в частині приведення положень у відповідність до Закону України «Про державну службу» з метою вдосконалення організації та діяльності дипломатичної служби.

Організаційно-розпорядча діяльність Кабміну призначена для оформлення процесів організації управління, здійснення розпорядчо-виконавчих дій на основі єдиноначальності або колегіальності. Оглядаючи структурну й організаційну діяльність КМУ як суб'єкта в галузі закордонних справ, відзначаємо, що організація діяльності КМУ в цій

галузі здійснюється через внутрішню взаємодію всіх структурних одиниць КМУ: Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України, міністрів відповідних міністерств, а також центральних органів виконавчої влади, в даному випадку – МЗС України, секретаріату КМУ, профільних консультативно-дорадчих органів КМУ.

Безпосереднє керівництво зовнішньополітичними діями та дипломатичною службою держави уряд здійснює через МЗС України, керівникові якого уряд дає прямі доручення й контролює хід їх виконання. Міністр закордонних справ згідно зі своїми повноваженнями й функціями здійснює повсякденну оперативну діяльність у галузі зовнішніх відносин держави без будь-яких спеціальних на кожен випадок повноважень.

До складу ефективних робочих колегіальних органів КМУ слід віднести урядові комітети, діяльність яких спрямована на координування дій щодо виконання повноважень уряду в галузі закордонних справ. Склад і структура таких комітетів визначається розпорядженнями КМУ. А допоміжними повноваженнями в галузі закордонних справ є такі: утворення підкомітетів, розгляд урядових розпоряджень та вибір концепцій реалізації державної політики, розгляд проектів експертних висновків Кабінету Міністрів до законопроектів, врегулювання розбіжностей у позиціях МЗС України та координування їх дії з метою пошуку взаємоузгоджених рішень тощо [13]. Проте на сьогодні ще не досягнуто ефективної системи координації дорадчих органів у галузі закордонних справ. Більше того, постійне реформатування, зміна структури та зміни в їх діяльності призводять до негативних організаційних тенденцій у цій сфері, знижують координаційну дію в межах консультативних груп. Наприклад, постановою КМУ «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених КМУ» від 2 червня 2010 р. [17]

ліквідовано такі структурні одиниці, як міжвідомча група з інформування громадськості та підготовки фахівців із питань європейської та євроатлантичної інтеграції, міжвідомча комісія з питань розвитку транскордонного співробітництва та євро регіонів.

Організаційно-розпорядча діяльність КМУ в галузі закордонних справ здійснюється на основі організаційно-розпорядчих дій та документів. Цілеспрямований організуючий вплив реалізується через наради, вказівки, доручення та заяви Прем'єр-міністра та віце-прем'єр міністрів. До сьогодні основною формою організаційного волевиявлення Прем'єр-міністра України та віце-прем'єр міністрів України є доручення. І хоча абсолютна більшість доручень є фактично спрямованими супутніми документами, головним орієнтиром виконання доручення буде статус органу чи особи, що його надавала, і тут доручення Президента України стануть пріоритетнішими перед дорученнями Прем'єр-міністра України [9, с. 28]. Діяльність КМУ здійснюється в організаційній формі засідань, на яких може бути присутнім Президент України чи його представники. До структури порядку денного засідань вносять концептуальні засади реалізації державної політики, акти законодавства, кадрові питання, звіти й питання контролю [11, с. 119].

Набуває особливого значення і планування діяльності уряду в галузі закордонних справ. Основним плановим документом уряду є програма діяльності КМУ, що затверджується Верховною Радою України, а складовою частиною цієї програми є напрям діяльності в галузі закордонних справ, за розробку й виконання якої відповідає міністр МЗС України.

Просвітницька і представницька діяльність КМУ в галузі закордонних справ визначається інформуванням громадськості про діяльність, звітуванням діяльності, а також організацією робочих зустрічей та укладенням договорів. Просвітницька діяльність Кабміну в галузі закордонних справ ведеться через

електронне урядування, обговорення проектів актів Кабміну, інформаційні стрічки, брифінги та прес-конференції, функціонування сайту і сторінок у соціальних джерелах тощо.

У сучасних умовах для підвищення просвітницької діяльності Кабміну в галузі закордонних справ варто посилити роль ЗМІ у висвітленні діяльності органу.

Окремим аспектом функціональної діяльності КМУ в галузі закордонних справ є укладення та денонсація міжнародних угод. Отже, КМУ від свого імені укладає міжнародні договори України, приймає рішення про проведення переговорів і підписання міжнародних договорів, що укладаються від імені Уряду України, безпосередньо надає повноваження на ведення переговорів і підписання міжнародних договорів України щодо договорів, які укладаються від імені Уряду України, або дає доручення МЗС України надати такі повноваження відповідним посадовим особам, подає до Верховної Ради України міжнародні договори України, які укладені від імені Уряду України й потребують ратифікації, затверджує міжнародні договори України, які укладаються від імені Уряду України й не потребують ратифікації, визначає порядок затвердження міжнародних договорів України міжвідомчого характеру, ухвалює рішення про приєднання України до міжнародних договорів або щодо прийняття договорів, які не підлягають ратифікації і приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені Уряду України, тощо [18, с. 540].

Аналізуючи повноваження Кабінету Міністрів у галузі закордонних справ за функціональним спрямуванням, можна розподілити їх на виконавчі, розпорядчі та контрольні; за напрямом дії – на виконавчі (управлінські), законодавчі, зовнішньополітичні та надзвичайні повноваження.

У розподілі повноважень за функціональним спрямуванням звернемо увагу на контрольні повноваження Кабміну в галузі закордонних справ. Сьогодні ці повноваження чи не найсильніше обумовлюють роботу уряду. Зокрема, в ме-

жах діяльності секретаріату відбувається контроль за наданими дорученнями в галузі закордонних справ, наданими міністру МЗС на засіданнях уряду. Зокрема, в секретаріаті формуються питання щодо виконання актів МЗС України, окрім того, урядом може бути сформована спеціальна комісія для перевірки діяльності МЗС та його структурних підрозділів, зокрема, ініціювання таких перевірок може відходити й від глави держави.

Окрім того, за формами діяльності можна виділити нормотворчу, правозастосовну, контрольну та інтерпретаційну функції КМУ в галузі закордонних справ. Прерогативною функцією уряду як вищого органу в системі органів виконавчої влади є правозастосовна, яка полягає у втіленні в життя рішень та актів парламенту і глави держави, в реалізації внутрішньої й зовнішньої політики держави [8, с. 344].

Певною мірою зустрічаємо деяке дублювання функцій КМУ та Прем'єр-міністра України, оскільки він є головою уряду. Зокрема, організаційна функція включає в себе, окрім керівництва, координацію і спрямування. Про координацію говорить п. 2 ч. 1. ст. 44 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» де зазначається, що Прем'єр-міністр України координує діяльність членів КМУ. Крім того, Регламент КМУ говорить про координацію не лише членів Кабінету, а й інших центральних органів виконавчої влади, Ради Міністрів АРК та місцевих держадміністрацій.

Координація діяльності в галузі закордонних справ здійснюється на основі створення спільних робочих груп, комісії та обговорення питань управління закордонними справами на засіданнях уряду. Певним чином Прем'єр-міністр України бере участь й у правотворчій функції Кабміну, візуючи відповідні акти Кабміну. А в галузі закордонних справ візує окремі акти глави держави, наприклад, укази щодо призначення чи звільнення керівників дипломатичних відомств та присвоєння грамот працівникам дипломатичних відомств. Важливою функцією

голови уряду є також представницька функція, згідно з якою він, у тому числі й за участю представників МЗС України, представляє Кабінет Міністрів у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами й організаціями в Україні та за її межами [12].

У розподілі повноважень за напрямом дії звернемо увагу на зовнішньополітичні повноваження, в межах яких КМУ розробляє й затверджує державні програми в цій сфері, погоджує програми перебування офіційних закордонних делегацій, до складу яких входять представники Кабінету Міністрів України, та інші пов'язані із цим документи; забезпечує відповідно до закону про міжнародні договори вирішення питань щодо укладення й виконання міжнародних договорів України; приймає рішення про придбання за кордоном у власність України нерухомого майна (будівництво, реконструкцію об'єктів) для потреб закордонних дипломатичних установ України.

Отже, діяльність КМУ як суб'єкта управління в галузі закордонних справ спирається на основні функції й повноваження, закріплені в Конституції України та актах законодавства, серед яких основними є виконавчі, законодавчі, організаційно-розпорядні та контрольні. Для налагодження ефективного виконання згаданих повноважень функціонує організаційна система, що долучає не лише структурні підрозділи КМУ, а й окремі консультативно-дорадчі органи і громадськість. На сьогодні особливо важливими питаннями в діяльності КМУ в галузі закордонних справ є ефективна співпраця між усіма структурними підрозділами Кабміну з одного боку та із главою держави й Верховною Радою України – з іншого. Нагальним є питання запровадження політичної відповідальності керівництва уряду та профільного міністерства за неефективне виконання державної політики в галузі закордонних справ.

Із метою покращення діяльності КМУ як суб'єкта в галузі закордонних справ вбачаємо за доцільне підвищити інтенсивність створення й роботи про-

фільних урядових комісій, міжвідомчих груп, координаційних рад у галузі закордонних справ, підвищити участь громадськості та рівень громадського контролю в діяльності Кабміну, а також рівень політичної відповідальності керівника МЗС України, віце-прем'єр міністрів та Прем'єр-міністра за невиконання державної політики у зовнішньополітичній сфері. З метою розширення просвітницької діяльності КМУ необхідним є активніше залучення ЗМІ до висвітлення питань у галузі закордонних справ, а для цього потрібно внести зміни до Закону України «Про Кабінет Міністрів України», де передбачити порядок участі представників ЗМІ на засіданнях Кабміну та визначити виняткові випадки закритого проведення засідань Кабміном.

Ключові слова: Кабінет Міністрів України, державне управління, галузь закордонних справ, зовнішня політика, адміністративні засади діяльності.

У статті досліджуються адміністративно-правові засади, принципи та методи управлінської діяльності Кабінету Міністрів України в галузі закордонних справ, аналізуються особливості його взаємодії з іншими суб'єктами управління щодо питань забезпечення й реалізації зовнішньої політики.

В статье исследуются административно-правовые основы, принципы и методы управленческой деятельности Кабинета Министров Украины в отрасли иностранных дел, анализируются особенности его взаимодействия с другими субъектами управления по вопросам обеспечения и реализации внешней политики.

The article examines the administrative and legal basis, principles and methods of public administration implemented by Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of Foreign Affairs, analyzes the peculiarities of Cabinet's interaction with other bodies of state management on issues concerning provision and realization of foreign policy.

Література

1. Атаманчук Г.В. Суцність советского государственного управления / Г.В. Атаманчук. – М. : Юридическая литература, 1980. – 256 с.
2. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание, управление / В.Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981. – 432 с.
3. Барабаш Ю. Проблеми взаємодії Президента та Уряду в механізмі здійснення зовнішньої політики в Україні: конституційно-правовий аналіз / Ю. Барабаш // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1. – С. 75–85.
4. Голубь В.В. Державно управлінська взаємодія у контексті розвитку концепцій державного менеджменту / В.В. Голубь // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2009. – Вип. 2 (8). – С. 27–36.
5. Гошовський В.С. Удосконалення діяльності КМУ як вищого органу виконавчої влади в Україні / В.С. Гошовський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jlaw.snu.edu.ua/editions/?lid=38&lang=ua>.
6. Гулієв А.Д. Право зовнішніх зносин : підручник / А.Д. Гулієв. – К. : НАУ, 2012. – 488 с.
7. Задихайло Д.Д. Уряд України та регіональна політика держави (конституційно-правові аспекти) [текст] / Д.Д. Задихайло // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4. – С. 71–78.
8. Іващенко В.І. Про деякі аспекти правового статусу КМУ / В.І. Іващенко // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 343–348.
9. Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія / І.Б. Коліушко. – К. : Факт, 2002. – 260 с.
10. Конституція України від 28.06.1996 р. (зі змінами, внесеними Законом України № 742-VII від 21.02.2014 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
11. Ославський М.І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади / М.І. Ославський. – К. : Знання, 2009. – 216 с.
12. Пасько С.О. Функції Прем'єр-міністра України / С.О. Пасько // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://conferences.neasmo.org.ua/node/1260>.
13. Питання консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів : постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 599 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/599-2009-%D0%BF>.
14. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010 – № 40. – Ст. 527.
15. Про затвердження орієнтовного плану законопроектних робіт на 2013 рік : розпорядження КМУ від 20 березня 2013 р. № 147-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/147-2013-р>.
16. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.
17. Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених КМУ : постанова КМУ від 2 червня 2010 р. № 397 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/397-2010-%D0%BF>.
18. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
19. Про надання повноважень на представлення апостиля, передбаченого Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів : постанова КМУ від 18 січня 2003 р. № 61-2003-п // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-%D0%9A%D0%9C%D0%A3/type-%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0/61-2003-%D0%BF-18.01.2003.htm.
20. Рада експортерів при Міністерстві закордонних справ України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/export-council>.
21. Федчишин С.А. Система органів управління закордонними справами (загальні підходи) / С.А. Федчишин // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=12385&chapter=1>.